

Л. М. Мазуркевіч (Мазыр, Беларусь)

НАЙМЕННІ СА ЗНАЧЭННЕМ ‘ЧАСТКА НАГІ’ Ў ГАВОРКАХ УСХОДНЯГА ПАЛЕССЯ

Саматычныя найменні займаюць адметнае месца ў лексіка-семантычнай сістэме не толькі беларускай, але і іншых моў, паколькі яны вызначаюцца даўнасцю паводле часу свайго ўзнікнення, характарызуюцца развітай частотнасцю ў маўленні, супадаюць у пераважнай большасці з тэрміналагічнымі лексічнымі адзінкамі і г.д. Акрэсленая макрасістэма размяжоўваецца на шэраг прадметна-тэматычных мікрагруп, семантычныя сувязі паміж якімі ў цэлым даволі цесныя [1, с. 7].

З пэўнай колькасці семантычна звязаных структурных кампанентаў складаецца мікрагрупа, аб’яднаная тэмай “Нага”. Нага складаецца з трох асноўных частак: ніжняй, сярэдняй і верхняй. Частка нагі ад таза да калена абазначаецца назоўнікам *сцегно* (< прасл. *stegno* – 2, т. 3, с. 751): *По сцегно ногу оторвало (Бярэжцы Жыткавіцкі)*. У сінанімічныя адносіны з разгледжаным саматызмам уступаюць словы *бедро* (< прасл. *bedro* – 3, т. 1, с. 437), *ляшка* (< прасл. *legati* – 3, т. 6, с. 116): *Прышчыкі прыкінуліса на бедро (Жахавічы Мазырскі)*; *Ляшэчкі гладкія (Хвойнае Хойніцкі)*. У асобных гаворках даследуемага рэгіёна са значэннем ‘бядро’ функцыянуе найменне *кульша* (< літ. *kūlšė* ‘бядро’ – 3, т. 5, с. 156–157): *Ужэ кульшы ее ўсе бачылі (Махнавічы Мазырскі)*. Словы *бядро*, *кульша*, *ляшка* (два апошнія – з паметай *размоўнае*), *сцягно* фіксуюцца

нарматыўнымі слоўнікамі беларускай літаратурнай мовы [4, с. 352; 5, сс. 100, 325; 6, т. 5, ч. 1, с. 423].

Для абазначэння часткі нагі ад калена да ступні ў гаворках Усходняга Палесся ўжываецца саматызм *голѣнка* (< прасл. *golěny* – 3, т. 3, с. 29–30): *Зверху – то съцегно, а после его – голѣнка (Некрашоўка Ельскі)*. Актыўна функцыянуе з акрэсленым значэннем і слова *лытка*, якое ў дачыненні да названай часткі ніжняй канечнасці пашырыла свой семантычны аб'ём: *Лытку ўдарыў (Стадолічы Лельчыцкі)*. У асобных усходнепалескіх гаворках засведчаны ва ўжыванні і дыялектызм *цурубалка*: *Цурубалкі такіе худзенькіе (Махнавічы Мазырскі)*, паходжанне якога можна звязаць з назвай трубчатых частак раслін [1, с. 79]. У беларускай літаратурнай мове за гэтым назоўнікам замацаваны іншыя значэнні: *цурубалка* – ‘прадаўгаваты кавалак дрэва’, ‘драўляны самаробны гузік у выглядзе кароткай круглай палачкі, падобнай на таўкачык’ [5, с. 733].

Акругленыя мышцы на задняй частцы нагі абазначаюцца словам *лытка*: *Лыткі тоўстыя ў тое бабу (Міхедавічы Петрыкаўскі)*, якое знаходзіцца ў цеснай семантычнай сувязі са словам *галѣнка*, – у іх выкарыстанні назіраюцца ўзаемазамены. Надзейнай этымалогіі адносна слова *лытка* не існуе. Найбольш верагоднай з’яўляецца думка аб роднасці з прасл. *glyda*, якое чаргуецца галоснай у корані з *gluda* ‘выпуклае, ком, гуз’ [3, т. 6, с. 83]. Сінонімам да прыведзенай назвы выступае семантычны русізм *ікры* (< прасл. *ijkra* – 3, т. 3, с. 376–377): *Ногі ў ікрах цягне (Прудок Мазырскі)*, які беларускай літаратурнай моваю не фіксуецца. Слова *лытка* сведчыцца нарматыўнымі слоўнікамі беларускай мовы [5, с. 324].

Саматызм *колѣно /коланица/* (< прасл. *kolěno* – 3, т. 4, с. 154–156) абазначае частку нагі, дзе злучаюцца бядровая і галѣначная косці, а таксама месца згібу нагі: *У нас жонкі обуваліся по колѣно, а мужыкі нізенька (Хачэнь Жыткавіцкі)*; *На коланицы не стану (Сугакі Ельскі)*. Назоўнік *калена* ўваходзіць у лексічны састаў беларускай літаратурнай мовы [5, с. 265].

Для абазначэння надкаленнай косці ў мове жыхароў Усходняга Палесся фіксуецца семантычны рэгіяналізм *рокотка*: *Рокотка скрыніць (Грышы Ельскі)*, паходжанне якога, верагодна, можна звязаць з прасл. гаку ‘абалонка’ [2, т. 3, с. 439], а таксама семантычны русізм *чаішэчка* (< прасл. *čaša* – 2, т. 4, с. 320 – перанос адбыўся паводле формы косці): *Чаішэчку сільно забіла (Дудзічы Калінкавіцкі)*. Дарэчы, слова *ракотка* і ўтвораныя на яго аснове дэрываты пашыраны ў сумежных заходнепалескіх гаворках са значэннем ‘капыт у каровы, свінні’ [7, т. 4, с. 283]. Для абазначэння ж надкаленнай косці тут ужываецца найменне *яблычка* [8, с. 206].

Месца згібу нагі пад каленам абазначаецца словам *перэгіб* (< перагібаць): *Заболеў перэгіб пуд коленом (Бобрыкі Петрыкаўскі)*, якое функцыянуе і ў гаворках Брагінскага раёна, аднак са значэннем ‘месца згібу на руцэ’: *У руцэ ля далоні е перэгіб (Шкураты Брагінскі)*. У беларускай літаратурнай мове пазначаны саматызм валодае іншым семантычным дыяпазінам [5, с. 462].

Каленныя сухажыллі абазначаюцца словамі *жыжэлі*, *жылікі* (< жыла), *поджылікі* (< пад- + жыла), *цяглы* (< цягнуць): *Жыжэлі боляць – не могу ходзіць (Тонеж Лельчыцкі)*; *Напужаўся так, што жылікі трэсуцца (Верасніца Жыткавіцкі)*; *Так уцекалі, аж поджылікі і зараз трусяцца (Прудок Мазырскі)*; *Боляць ногі пад цягламі (Пярэдзелка Лоеўскі)*. Слова *паджылікі* ў нарматыўных слоўніках беларускай мовы кваліфікуецца як *размоўнае* [6, т. 3, с. 527], за словам *цяглы* замацаваны іншыя лексічныя значэнні [5, с. 738]. Найменне *жыжэлі* рэгіянальнае ўсходнепалескае ўтварэнне.

Ніжняя частка нагі ад шчыкалаткі ўніз называецца *ступна́, ступна́к, ступе́нь* (< прасл. *stora* – 1, с. 74): *Ступа пухне і болюць (Глініца Мазырскі)*; *Ногу поломаў –*

ступак целенаўса (Пагост Жыткавіцкі); Ступень шырока ў мене (Маркоўскае Лельчыцкі). Намінацыя **ступня** фіксуецца беларускай літаратурнай мовай [6, т. 5, ч. 1, с. 356].

Для абазначэння ніжняй часткі паверхні нагі ўжываецца найменне **подо́шва** /**пудо́шва**/, якое М. Фасмер узводзіць да роду і ўзв'яз [2, т. 3, с. 299]: *На подошві вельмо тоўста шкура (Верасніца Жыткавіцкі); На пудошве скула села (Хвойнае Хойніцкі)*. Даволі часта ў якасці сіноніма фіксуецца назоўнік **ступак**: *Ступакі набіў, покуль по той каменнай дарозі йшоў (Пагост Жыткавіцкі)*. Беларускай літаратурнай мове ўласціва намінацыя **падэшва** [6, т. 5, ч. 1, с. 356].

Саматызм **плісна** абазначае частку ступні паміж пяткай і пальцамі: *Плісна ў чловека зверху на носе (Запясочча Жыткавіцкі)*. Этымалагі мяркуюць, што лексему можна лічыць балтызмам, параўн. літ. pliusnis 'які сплясканы' [2, т. 3, с. 289]. Найменне **плюсна** сведчыцца як нарматыўнае [6, т. 4, с. 279].

Ва ўсходнепалескіх гаворках для наймення сучляненняў касцей галёнкі з касцямі ступні, якое выдаецца па баках нагі, выкарыстоўваюць лексему **косточка** (< косьць): *Косточка сільно болюць, ек дзе ўдарыш (Бярэжцы Жытк.)*. Намінацыя **костачка** паралельна з лексэмай **шчыкалатка** функцыянуе ў сучаснай беларускай літаратурнай мове [5, с. 298; 6, т. 5, ч. 2, с. 421].

Назоўнік **пета́** і яго фанетычныя і словаўтваральныя варыянты тыпу **п'ета́**, **пята́**, **пятка**, **п'яты** (< прасл. pęta 2, т. 3, с. 424) абазначае заднюю частку ступні: *Гразна пета (М. Аўцюкі Калінкавіцкі); Дзерэвіна под п'ету дала (Пагост Жыткавіцкі); Пята жоўта да страшна (Зарэчча Брагінскі); Намуляла пятку (Слабада Мазырскі); П'яты порэпаные вуставіла да скаліца (Грабаў Петрыкаўскі)*. Рэгіянальна абмежаваным ва ўсходнепалескіх гаворках выступае найменне **зап'яток** (< за- + пята): *Ек побегла, толькі зап'яткі мелюць (Запясочча Жыткавіцкі)*. Саматызм у форме **пята**, **пятка** фіксуецца нарматыўнымі слоўнікамі сучаснай беларускай мовы [6, т. 4, сс. 539, 540].

Такім чынам, разгледжаны матэрыял дазваляе сведчыць аб развітай сінаніміі і варыянтнасці саматычнай лексікі ў межах адной тэматычнай групы ва ўсходнепалескіх гаворках.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Козырев, И. С. Формирование словарных составов русского и белорусского языков: Соматическая лексика / И. С. Козырев. Минск : Выш. школа, 1983. 127 с.
2. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. М. : Прогресс, 1986-1987. 4 т.
3. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 13 т. / рэдкал. В. У. Мартынаў [і інш.]. Мінск : Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1978-2010. 13 т.
4. Слоўнік беларускай мовы / пад рэд. М. В. Бірылы. Мінск : БелСЭ, 1987. 903 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. Мінск : БелЭн, 1999. 784 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агул. рэд. акад. К. Крапівы (К. К. Атраховіча). Мінск : БелСЭ, 1977-1982. 5 т.
7. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / склад. А. А. Крывіцкі [і інш.]. Мінск : Навука і тэхніка, 1982-1987. 5 т.
8. Шаталава, Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова / Л. Ф. Шаталава. Мінск : Навука і тэхніка, 1975. 208 с.